

ПЛАН-КОНСПЕКТ
УРОКУ ІСТОРІЇ
НА ТЕМУ

**«Нищівна війна проти
Радянського союзу з точки зору
„забутих“ жертв націонал-соціалізму»**

ТЕМА УРОКУ

**Листи жителів спалених сіл,
які вижили**

АВТОРИ

Ірина Євтушенко
Любов Байдалова
Лариса Літвінова
Олександр Радченко

ПРЕДМЕТ

Історія

КЛАС

9–11

ЗМІСТ

Вступ	3
Історичний контекст	3
Дидактика, методика, структура	4
План уроку	5
Додаток	7
Інструкція для викладачів	7
Завдання та очікувані результати	8
Роздаткові матеріали	12
Джерела	16
Список джерел і літератури	29

ВИХІДНІ ДАНІ

Плани-конспекти уроків з предмету «Історія» на тему «Нищівна війна проти Радянського союзу з точки зору „забутих“ жертв націонал-соціалізму»

Плани уроків розроблені в 2019-21 рр. в рамках проекту «New Views on History – викладачі історії з Росії, Білорусі, України та Німеччини розробляють плани уроків про нацистську нищівну війну».

Проект фінансувався Федеральним міністерством закордонних справ Німеччини в рамках програми «Розширення співпраці з громадянським суспільством країн Східного партнерства та Росії».

Плани уроків доступні для безкоштовного завантаження в некомерційних освітніх цілях.

1-е видання,
лютий 2021 р.

© KONTAKTE-KONTAKTY e.V.

РЕДАНЦІЯ

Др. Розанна Дом, Каріна Мартинова.

ВИДАВЕЦЬ

KONTAKTE-KONTAKTY e.V., Feurigstr. 68, 10827 Berlin.

Ел. адреса: info@kontakte-kontakty.de

Вебсайт: kontakte-kontakty.de

Відповідальний: Бернхард Бланкенхорн (правління).

ПАРТНЕРИ

Музей Берлін-Карлсхорст (Німеччина), Интерра (Росія), СТАН (Україна), Взаимопонимание (Білорусь).

ДИЗАЙН, ВЕРСТКА

Олександр Курмаз.

ПРИМІТКА

Незважаючи на ретельне редагування, вся інформація в даній публікації надається без гарантій. Зміст планів уроків відображає виключно думку авторів. Тільки автори несуть за них відповідальність. Вона може відрізнитися від позицій об'єднання KONTAKTE-KONTAKTY і вищезгаданих партнерів.

ВСТУП

Метою цього конспекту є аналіз злочинів націонал-соціалізму, а саме теми «спалених сіл» в Білоруській РСР під час окупації. Аналіз проводиться переважно на основі листів-спогадів вцілілих жителів сіл, що були спалені СС, поліцією або загонами вермахту. Учні працюють з важливим документом – «Указом про військову підсудність у районі „Барбаросса“», який легітимізував спалювання сіл солдатами вермахту в рамках актів помсти за напади партизанських загонів, а також водночас звільняв їх від відповідальності, незважаючи на скоєні воєнні злочини. За допомогою джерел учні повинні проаналізувати, якою мірою цей указ був реалізований на практиці.

Коментар до листів

При розгляді листів як історичного джерела необхідно пам'ятати, що мова йде не про документ, який з'явився під час війни, а про особисті спогади жертв націонал-соціалізму, записані через 60–80 років після події. У зв'язку з цим не можна виключати, що на них відклали свій відбиток інші оповідання і повідомлення про війну. Назви населених пунктів і таборів з огляду на велику часову віддаленість подій, а також відсутність знань німецької мови учасників подій іноді відтворювалися невірно. Не всі факти, описані в листах, були історично доведені. Тому ми рекомендуємо використовувати листи не для реконструкції історичних фактів, а для аналізу того, як люди, які пережили злочини націонал-соціалістів, проживають і пам'ятають ці події.

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Центральним указом, що порушує міжнародне право, і на основі якого вчинялися масові злочини проти цивільного населення на окупованих територіях Радянського Союзу, був «Указ Верховного головнокомандувача вермахту про військову підсудність в районі „Барбаросса“ і про особливі повноваження військ» («Указ про військове судочинство»). Він був виданий за наказом Адольфа Гітлера 13 травня 1941 р. Указ був важливою передумовою спалювання сіл на окупованих територіях Радянського Союзу СС, вермахтом і поліцією. Він наділив кожного офіцера вермахту Східної армії правом віддавати накази про страти радянських мирних жителів, колективні репресії проти жителів сіл і застосування жорстких заходів проти активного і пасивного опору з боку населення. Злочини, вчинені солдатами вермахту проти цивільного населення, не повинні були каратися.¹

Одним із методів, який застосовувався проти цивільного населення в сільській місцевості, було проведення так званих каральних операцій, у процесі яких білоруські села спалювалися разом з їхніми жителями. За час німецької окупації було спалено 5,5 тис. сіл, де загинуло 155 594 людини. При цьому 186 сіл так ніколи і не були відновлені.²

1 Erlaß über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet «Barbarossa» und über besondere Maßnahmen der Truppe [Kriegsgerichtsbarkeitserlaß], 13. Mai 1941 / 100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0093_kgs&object=abstract&st=&l=de (дата звернення: 02.11.2020).

2 Ермаловіч, В. І. Беларусь у гады Другой сусветнай вайны (1939 – 1945 гг.): кароткія нарысы / В. И. Ермалович. – Мінск: Беларуская навука, 2015. – 260 с.: іл.

ДИДАКТИКА, МЕТОДИКА, СТРУКТУРА

Запропонований урок проводиться у формі практичного заняття для закріплення знань про німецьку політику завоювання, окупації та знищення Радянського Союзу і становище цивільного населення на окупованих вермахтом територіях Білоруської РСР у 1941–1944 рр.

Вчитель обирає 3–4 учнів, які по черзі набирають собі команду. Кожна група отримує однакові листи (за можливості 1 лист на учня) та роздатковий матеріал із завданнями, які вони повинні виконати. Кожна група має зафіксувати відповіді на робочому аркуші. Представники від групи ознайомлюють учнів з отриманою інформацією, вчитель вносить її тезово в заздалегідь підготовлену на дошці схему.

ПЛАН УРОКУ

Фаза, час	Зміст уроку	Методи, комунікативні та технічні засоби	Форма соціальної взаємодії
Вступ (10 хв.)	<p>На початку уроку учні діляться на максимум 4 групи.</p> <p>Вчитель пропонує учням переглянути фотографії, зроблені на фронті в роки війни. Після перегляду вчитель дає учням завдання:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. «Опишіть, які труднощі відчували солдати на фронті». 2. «Опишіть, які труднощі в роки війни були у жителів окупованих територій Радянського Союзу». 3. «Порівняйте труднощі, з якими зіштовхнулося населення окупованих і неокупованих територій Радянського Союзу». 	<p>Фотографії або інші джерела.</p> <p>Учитель повинен обрати відповідні фотографії або використовувати свої прийоми (вірші, відеозаписи, уривок з фільму тощо).</p>	Фронтальна робота. Обговорення завдань.
Опрацювання матеріалу (50 хв.)	<p>Вчитель роздає учням «Указ про військову підсудність в районі „Барбаросса“», коротко розповідає про його зміст, ким, коли та з якою метою він був виданий.</p> <p>Вчитель: «Сьогодні у вас є унікальна можливість попрацювати з листами-спогадами жителів спалених сіл з архіву об'єднання КОНТАКТЕ-КОНТАКТЪІ, і дізнатися, як проводилася нацистська політика в Білоруській РСР. Група 2, читаючи Указ про військову підсудність і листи, пам'ятайте про таке завдання: Дайте оцінку, яким чином і якою мірою був виконаний цей указ».</p> <p>Учні отримують по одному листу, вивчають і аналізують його. Наприкінці ознайомлюють один одного зі змістом листів. З листами кожна група отримує роздатковий матеріал із завданнями (Завдання 1, 2). Відповіді вони повинні внести в робочі аркуші.</p>	<p>Роздруковані аркуші з Указом (Додаток, Джерело 1).</p> <p>Роздруковані листи. (Додаток, Джерело 2, 3, 4, 5, 6).</p> <p>Роздаткові матеріали із завданнями (Додаток).</p>	Фронтальна робота. Групова робота.
Закріплення результатів (20 хв.)	<p>На дошці вчитель готує схему (див. приклад в Інструкції для викладачів). Представник від кожної групи озвучує результат групової роботи. Вчитель тезово вносить до схеми презентовану інформацію з робочих аркушів груп, ставить уточнюючі запитання.</p> <p>Вчитель дає завдання: «Порівняйте труднощі, які відчували солдати Червоної армії на фронті, з труднощами цивільного населення. Дайте оцінку, яким чином і якою мірою був виконаний цей указ».</p> <p>У розмові беруть участь усі учні.</p>	Презентація.	Діалогове спілкування. Міжгрупова взаємодія. Бесіда в класі.

ПЛАН УРОКА

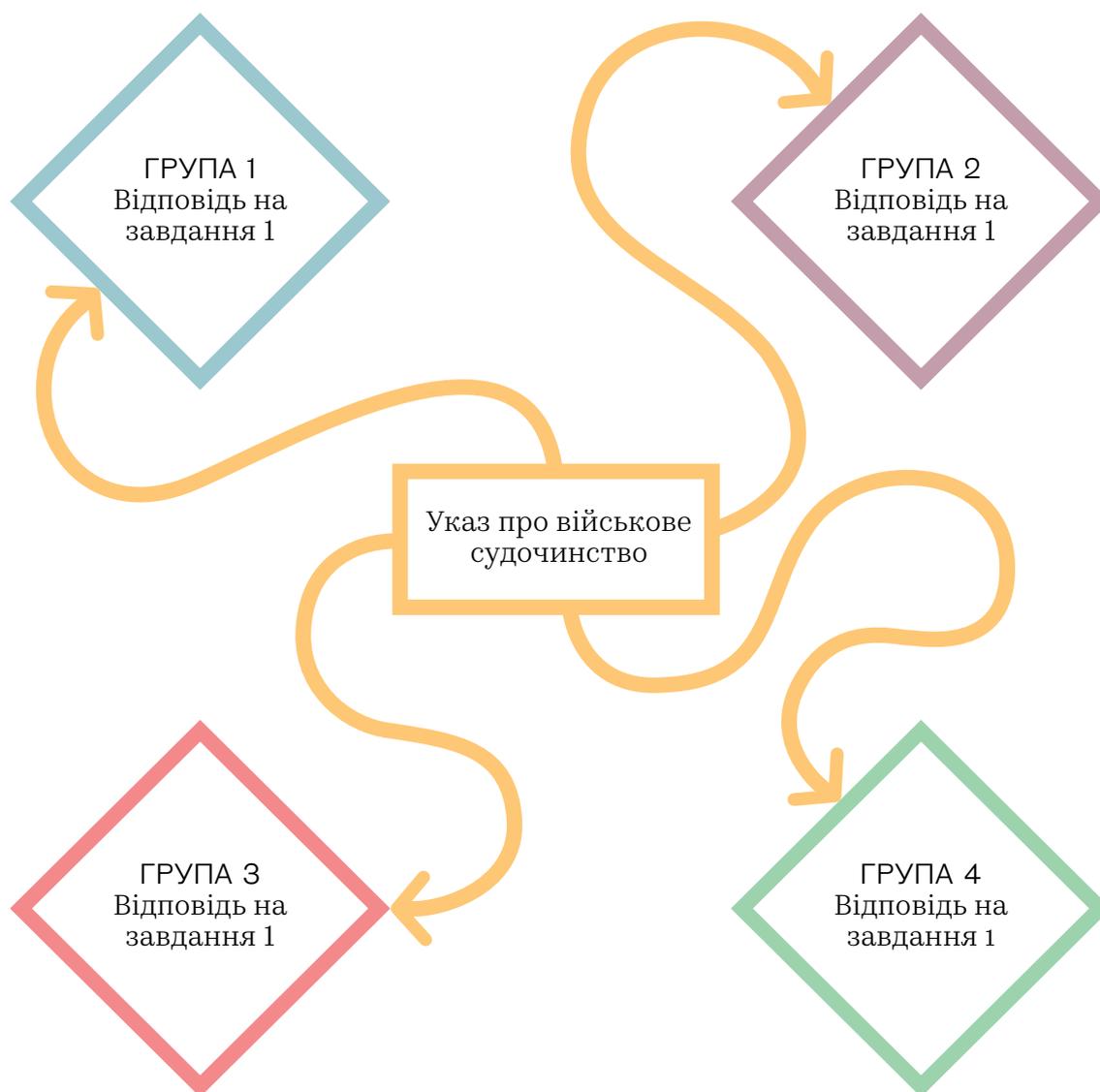
Фаза, час	Зміст уроку	Методи, комунікативні та технічні засоби	Форма соціальної взаємодії
Реф-лексія/ Домашнє завдання (10 хв.)	<p>Варіант 1. «Оберіть і під музичний супровід прочитайте уривок з листа. Знайдіть відповідну музику до листа, над яким ви працювали, і напишіть есе, пояснивши, чому саме цю мелодію обрали».</p> <p>Варіант 2. «Спробуйте намалювати ті емоції, які ви відчували, коли вивчали лист».</p> <p>Варіант 3. «Уявіть себе в ролі журналіста і поставте по одному запитанню:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. автору листа; 2. солдату вермахту, який брав участь у знищенні цивільного населення; 3. солдату, який відмовився виконувати наказ про знищення мирного населення окупованих територій у роки Другої світової війни». 	Музичний супровід.	Індивідуальна робота.

ДОДАТОК

Інструкція для викладачів

Закріплення результатів

Приклад схеми

Завдання та очікувані результати

Опрацювання матеріалу

ГРУПА 1

Завдання 1

Знайдіть у тексті листів інформацію про становище населення в роки війни на окупованій території Радянського Союзу, яка вам вже була відома. Випишіть інформацію, яка вам трапляється вперше.

Проаналізуйте зміст листів і, спираючись на свої історичні знання, охарактеризуйте становище населення окупованих територій Радянського Союзу. Систематизуйте вивчену інформацію за своїми критеріями (наприклад, за схемою «Мені було відомо, що ...», «Новим для мене було те, що ...»).

Можливі
варіанти
відповідей:

Мені було відомо, що мирне населення рило окопи, готувало їжу для німецьких солдатів, люди жили в землянках, молодь вивозили на роботи до Німеччини.

Новим для мене було те, що були села, які спалювали без людей, а людей відселяли в інші села.

Завдання 2

Зміст листів – це спогади про події, які були записані приблизно 70 років по тому. Дайте оцінку надійності такого джерела.

Можливі
варіанти
відповідей:

Цей тип джерела пов'язаний, насамперед, не з відновленням фактів, а з аналізом того, як люди переживають історичні події та пам'ятають їх сьогодні. Як і всі інші джерела, ці листи відносяться до часу та умов їх написання, а не до описаних подій (наприклад, спогади були написані для КОНТАКТЕ-КОНТАКТbI). Через листи здобувають голос ті, хто зазвичай не залишає після себе письмових джерел. За допомогою листів катастрофа нищівної війни стає для майбутніх поколінь більш відчутною і конкретною.

Чи спілкувалися ви особисто зі свідками подій Другої світової війни? Якщо так, розкажіть, що вам найбільше запам'яталося з їхніх розповідей.

Можливі
варіанти
відповідей:

Прабабусі, прадідусі, гості в школі.

ГРУПА 2

Завдання 1

Інструкції «Указу про військову підсудність у районі „Барбаросса“» виконувалися СС, вермахтом і поліцією на окупованій території СРСР. Знайдіть і позначте відповідні уривки в листах.

Можливі
варіанти
відповідей:

Відповіді повинні бути знайдені в Джерелах 3 і 4.

На трьох прикладах з листів продемонструйте жорстоке поводження і злочини солдатів вермахту щодо цивільного населення. Поясніть, чому солдати вермахту не боялися кримінального переслідування. Підкріпіть кожен приклад відповідною інструкцією з Указу.

Можливі
варіанти
відповідей:

Відповіді повинні бути знайдені в Джерелах.

Завдання 2

Поясніть, на якій «правовій» підставі солдати вермахту спалювали села?

Можливі
варіанти
відповідей:

Указ: «Щодо населених пунктів, в яких збройні сили зазнали підступного або зрадницького нападу, за розпорядженням офіцера, який обіймає посаду не нижче командира батальйону, повинні бути негайно застосовані масові насильницькі заходи, якщо обставини не дозволяють швидко встановити конкретних винуватців».

Обговоріть у групі ваші враження від описаної в листі ситуації.

Можливі
варіанти
відповідей:

Напр.: Мені важко собі таке уявити, тому що голод, страх і біль постійно супроводжували цивільне населення на окупованих територіях.

ГРУПА 3

Завдання 1

Не всі солдати вермахту брали участь у знищенні мирного населення окупованих територій. Знайдіть такі приклади в листах.

Можливі
варіанти
відповідей:

Відповіді в Джерелах 3, 6.

Перелічіть можливі причини чому солдати вермахту допомагали цивільному населенню.

Можливі
варіанти
відповідей:

Різні причини.

Завдання 2

Ґрунтуючись на листах, назвіть інші порушення та обмеження громадянських прав і свобод у період нацистської окупації.

У листах автори розповідають про систематичне спалювання сіл. Назвіть інші звірства, вчинені нацистами, які згадуються в листах. Викладіть їх більш детально.

Можливі
варіанти
відповідей:

Депортація підневільних працівників («остарбайтери»).

ГРУПА 4

Завдання 1

Дослідивши листи жертв спалених сіл, выпишіть приклади труднощів, з якими зіштовхнулося населення окупованих територій Радянського Союзу. Назвіть емоції, які викликали ці труднощі у людей.

Можливі
варіанти
відповідей:

Втрата будинку, життя в землянці, голод тощо.
Страх, гнів, біль, невдоволення, розчарування тощо.

Завдання 2

На основі листів поясніть, чого могли боятися діти, а чого дорослі. Обґрунтуйте свою відповідь.

Можливі
варіанти
відповідей:

Діти боялися вибухів, каліцтв, втрати батьків. Дорослі боялися голоду, смерті, втрати своїх дітей і позбавлення дому.

Назвіть причини страху, який і донині відчувають очевидці подій війни.

Можливі
варіанти
відповідей:

Страх, що доведеться пережити щось подібне знову. Багатьом очевидцям тих подій сняться страшні сні й досі. Забути всі жахіття війни не вдалося нікому (Джерело 2).

Закріплення результатів

Завдання 1	Порівняйте труднощі, які відчували солдати Червоної армії на фронті з труднощами цивільного населення.
Можливі варіанти відповідей:	Вони різні, але і для солдатів, і для цивільних осіб вони означають біль, страх і жах.
Завдання 2	Дайте оцінку, яким чином і якою мірою був виконаний цей указ.
Можливі варіанти відповідей:	Інструкції, що стосувались правопорушень, скоєних ворожими цивільними особами, були виконані. Пункт 1–5 виконано.

Роздаткові матеріали

ГРУПА 1

Завдання 1

Знайдіть у тексті листів інформацію про становище населення в роки війни на окупованій території Радянського Союзу, яка вам вже була відома. Випишіть інформацію, яка трапляється вам вперше.

Проаналізуйте зміст листів і, спираючись на свої історичні знання, охарактеризуйте становище населення окупованих територій Радянського Союзу. Систематизуйте вивчену інформацію за своїми критеріями (наприклад, за схемою «Мені було відомо, що ...», «Новим для мене було те, що ...»).

Завдання 2

Зміст листів – це спогади про події, які були записані приблизно 70 років тому. Дайте оцінку надійності такого джерела.

Чи спілкувалися ви особисто зі свідками подій Другої світової війни? Якщо так, розкажіть, що вам особливо запам'яталося з їхніх розповідей.

Роздаткові матеріали

ГРУПА 2

Завдання 1

Інструкції «Указу про військову підсудність у районі „Барбаросса“» виконувалися СС, вермахтом і поліцією на окупованій території СРСР. Знайдіть і позначте відповідні уривки в листах.

На трьох прикладах з листів продемонструйте жорстоке поводження і злочини солдатів вермахту щодо цивільного населення. Поясніть, чому солдати вермахту не боялися кримінального переслідування. Підкріпіть кожен приклад відповідною інструкцією з Указу.

Завдання 2

Поясніть, на якій «правовій» підставі солдати вермахту спалювали села?

Обговоріть у групі ваші враження від описаної в листі ситуації.

Роздаткові матеріали

ГРУПА 3

Завдання 1

Не всі солдати вермахту брали участь у знищенні мирного населення окупованих територій. Знайдіть такі приклади в листах.

Перелічіть можливі причини, чому солдати вермахту допомагали цивільному населенню.

Завдання 2

Ґрунтуючись на листах, назвіть інші порушення та обмеження громадянських прав і свобод у період нацистської окупації.

У листах автори розповідають про систематичне спалювання сіл. Назвіть інші звірства, вчинені нацистами, які згадуються в листах. Викладіть їх більш детально.

Роздаткові матеріали

ГРУПА 4

Завдання 1

Дослідивши листи жертв спалених сіл, виписіть приклади труднощів, з якими зіштовхнулося населення окупованих територій Радянського Союзу. Назвіть емоції, які викликали ці труднощі у людей.

Завдання 2

На основі листів поясніть, чого могли боятися діти, а чого дорослі.
Обґрунтуйте свою відповідь.

Назвіть причини страху, який і донині відчувають очевидці подій війни.

Джерела

Джерело 1

УКАЗ ВЕРХОВНОГО ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА ВЕРМАХТУ
ПРО ВІЙСЬКОВУ ПІДСУДНІСТЬ В РАЙОНІ «БАРБАРОССА»
І ПРО ОСОБЛИВІ ПОВНОВАЖЕННЯ ВІЙСЬК³

13 травня 1941 р.

Ставка Верховного головнокомандувача.

Цілком таємно.

Підсудність військовим судам слугує насамперед збереженню військової дисципліни. 1
Розширення району військових дій на Сході, форми, які внаслідок цього приймуть бойові дії, а
також особливості противника роблять необхідним те, щоб військові суди ставили перед со-
бою тільки ті завдання, які при їх незначному штаті є для них посильними під час ходу бойових
дій і до замирення підкорених областей, тобто обмежили б свою підсудність рамками, необхід- 5
ними для виконання свого основного завдання.

Це, однак, буде можливо лише в тому випадку, якщо війська самі нещадно будуть себе
обороняти від усякого роду загроз з боку цивільного населення. 10

Відповідно до цього, для району «Барбаросса» (район військових дій, тил армії та район
політичного управління) встановлюються такі правила:

I. 15

1. Злочини ворожих цивільних осіб аж до подальших розпоряджень вилучаються з підсуд-
ності військових і військово-польових судів. 15
2. Партизани повинні нещадно знищуватися військами в бою або під час переслідування. 20
3. Будь-які інші напади ворожих цивільних осіб на збройні сили, осіб, що входять до їх
складу і обслуговуючий війська персонал, також повинні придушуватися військами на
місці із застосуванням крайніх заходів для знищення нападника.
4. Там, де буде втрачено час для подібних заходів або де вони відразу були неможливі, пі- 25
дозрювані елементи повинні бути негайно доставлені до офіцера. Останній вирішує, чи
повинні вони бути розстріляні.

Щодо населених пунктів, в яких збройні сили зазнали підступного або зрадницького
нападу, за розпорядженням офіцера, який обіймає посаду не нижче командира 30

³ Указ Верховного главнокомандующего вермахта о военной подсудности в районе «Барбаросса» и об особых полномочиях войск // Федеральный архивный проект. Преступления нацистов и их пособников против мирного населения СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. URL: <http://victims.rusarchives.ru/ukaz-verkhovno-glavnokomanduyuschego-vermakhta-o-voennoy-podsudnosti-v-rayone-barbarossa-i-ob> (дата звернення: 02.11.2020).

батальйону, повинні бути негайно застосовані масові насильницькі заходи, якщо обставини не дозволяють швидко встановити конкретних винуватців.

5. Категорично забороняється зберігати підозрюваних для передачі їх суду після введення цих судів для місцевого населення. 35
  6. У місцевостях, досить замирених, головнокомандувачі армійськими групами мають право за погодженням з відповідними командувачами військово-морськими та військово-повітряними силами встановлювати підсудність цивільних осіб військовим судам. 40
- Для районів політичного управління розпорядження про це віддається начальником штабу Верховного головнокомандування збройних сил. 45

II.

Ставлення до злочинів, вчинених військовослужбовцями та обслуговуючим персоналом щодо місцевого населення 50

1. Порушення переслідування за дії, вчинені військовослужбовцями та обслуговуючим персоналом до ворожих цивільних осіб, не є обов'язковим навіть у тих випадках, коли ці дії одночасно становлять воєнний злочин або проступок. 55
  2. Під час обговорення подібних дій необхідно на кожній стадії процесу враховувати, що поразка Німеччини в 1918 р., і період страждань німецького народу після цього, а також боротьба проти націонал-соціалізму, яка вимагала незліченних кривавих жертв, були результатом більшовицького впливу, чого жоден німець не забув. 60
  3. Тому судовий начальник повинен ретельно розібратися, чи необхідне в подібних випадках порушення дисциплінарного або судового переслідування. Судовий начальник пропонує судовий розгляд справи лише в тому випадку, якщо це потрібно з міркувань підтримки військової дисципліни і забезпечення безпеки військ. Це стосується важких проступків, пов'язаних зі статевою розпустою, з проявом злочинних схильностей, або проступків, що можуть призвести до занепаду військ. Не підлягають, як правило, пом'якшенню вироки за безглузде знищення приміщень і запасів або інших трофеїв на шкоду власним військам. 65
- Пропозиція щодо притягнення до кримінальної відповідальності в кожному випадку має бути внесена за підписом судового начальника. 70
4. При засудженні пропонується надзвичайно критично ставитися до достовірності свідчень ворожих цивільних осіб. 80

III.

Відповідальність військових начальників

85

Військові начальники в межах своєї компетенції відповідальні за те:

- 1) щоб всі офіцери підпорядкованих їм частин своєчасно і ретельно були проінструктовані про основи пункту «а» цього розпорядження; 90
- 2) щоб їх судові радники своєчасно були поставлені до відома про це розпорядження і про усні вказівки, в яких головнокомандувачем роз'яснюються політичні наміри керівництва; 95
- 3) щоб затверджувати тільки такі вироки, які відповідають політичним намірам керівництва.

Ступінь секретності

100

Із закінченням періоду маскування це розпорядження зберігає гриф «цілком таємно».

За дорученням

105

Начальник штабу Верховного головнокомандування збройних сил

Кейтель

Джерело 2

ЛИСТ МЕШКАНКИ СПАЛЕНОГО СЕЛА

Г. Михалина Петрівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, Березень 2017 р.

До вас звертається громадянка Білорусі, яка проживає за адресою:
м. Лепель, Вітебська область.

Г. Михалина Петрівна. Мені вже 87 років, я інвалід 1-ї групи <...>. Народилася в селі Ста- 1
ринки Лепельського району Вітебської області в 1930 році, де і проживала до Другої світової
війни з матір'ю П. Анастасією Антонівною, молодшим братом Володимиром і сестрою Емілією.
Наш батько загинув на Фінській війні 1939 року. Мати виховувала нас сама. У нашому селі було 5
8 дворів, але фашисти навідувалися дуже часто, то забирали продукти, які були (сало, масло,
молоко, яйця, хліб) у нас і односельців, то вбивали і забирали худобу й птицю, то збирали дітей,
підлітків і людей похилого віку з нашого села і прилеглих сіл, і під прицілом автоматів, з соба-
ками гнали нас поперед себе, як мішень, по дорогах, перевіряючи заміновані вони чи ні, а також,
якщо йшли в наступ на партизанів. Якщо хтось намагався втекти – стріляли, падав – стріляли,
а хтось підривався на мінах, якщо дороги були заміновані. 10

Одного разу ось так нас погнали на міни, багато загинуло цього разу, а тих, хто вижили
під конвоєм погнали в Лепель, загнали в якусь стайню, де ми переночували, а вранці повантажили
у вантажівки і повезли в м. Вітебськ. Зі мною був молодший брат моєї матері (старший за мене 15
на 2 роки) М. Франц Антонович. У Вітебську нас помістили в табір з довгими бараками. Точних
дат я вже не пам'ятаю, але це було на початку весни 1942 року. У таборі ми пробули більше 2-х
місяців. Нас змушували рити окопи для німецьких солдатів, чистити картоплю і обскубувати
курей на кухні, а годували якоюсь баландою (відварені кишки і копита тварин). Я таке не могла
їсти і зовсім знесилалась. Франц випрошував на кухні хоча б скоринку хліба, щоб якось мене під-
тримати. Умови були нестерпні. 20

Ночами було дуже холодно, трохи рятувала батьківська куртка, яка була на мені
одягнена. Радянські солдати бомбили німецький гарнізон, бомби потрапляли і в бараки,
людей розривало на шматки, відривало руки, ноги, були крики, стогони. Я постійно молилася 25
і просила бога вбити мене відразу, щоб не мучитися. Потім наші муки в таборі закінчилися,
нас завантажили в товарні вагони і кудись повезли. Нам було однаково куди їхати, аби по-
далі від цього пекла, навіть якщо нас і розстріляють. Привезли нас в містечко Сураж, всіх ви-
вантажили і повели в лазню, одяг змусили зняти, оскільки він був весь у вошах. Одяг гарячою
парою пропарювали, нас змусили помитися і повернули одяг, а потім розмістили по госпо-
дарях Суража. Мене взяла до себе якась жінка. Звідси нас знову ганяли рити окопи. Потім я 30
захворіла на тиф. Багато хто хворів і їх постріляли, чому я залишилася живою – одному богу
відомо.

Незабаром здорових дітей і підлітків відвезли до Німеччини, в тому числі і мого дядька Франца, де він і пробув на роботах до кінця війни. Коли я одужала, вирішила тікати додому. <...> Одного разу вночі я втекла з іншими жінками і підлітками, які рили окопи. Йшла пішки, іноді виходила на шосе і мене підвозили німецькі солдати, запитували хто я, куди і звідки йду, говорила, що рила окопи і мене підвозили, іноді пригощали шоколадом і галеткою. Восени дісталася села Пишно, і там дізналася, що наше село спалили, а його жителів повбивали, залишилася серед живих тільки моя мама з молодшими дітьми. Вона була в цей час в іншому селі у родичів. Жити нам було ніде, вирили землянку і так жили до кінця війни. Ночами спали одягнені, бо було холодно, та й були завжди наготові, щоб втекти в ліс, якщо раптом нагрянуть карателі. 35 40

А зараз до вас звертається донька Г. Михалини Петрівни. Мама погано себе почуває вже, стерлися в пам'яті дати і деякі події, але розум ще світлий і живий, найважливіше і події війни вона пам'ятає відмінно, ночами часто не спить – сниться війна, фільми про війну не може дивитися, плаче, якщо хтось починає її розпитувати про ті страшні дні. <...> 45

Ми всі – діти, онуки свято бережемо розповіді в пам'яті і намагаємося передати нашим дітям, і точно знаємо, що з нашої багатостраждальної білоруської землі ніколи не буде загрози нікому у світі і сподіваємося, що і нашому та іншим поколінням не доведеться пережити такі жахливі події, які пережили наші батьки. 50

Ми вдячні вам за те, що ви створили громадське об'єднання і співпереживаєте трагедії народів, постраждалих від злодіянь фашизму. 55

З повагою,

Г. М. П.

Д. Е. М.

Джерело 3

ЛИСТ МЕШКАНКИ СПАЛЕНОГО СЕЛА

С. Зінаїда Василівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, Квітень 2017 р.

Вітаю активісти КОНТАКТИВ!

1

Напишу кількома словами спогади про війну. Я народилася в жовтні 1929 року в селі Ліопино, коли почалася війна, я була підлітком. Німецька армія окупувала наш район вже в липні 1941 року. Відразу ж почали хапати і знищувати євреїв. Я досі пам'ятаю свою вчительку, їй було 23 роки, звали Голда Ізраїлівна, красива молода дівчина, вона нас навчала математиці <...>. Її разом з сім'єю розстріляли за околицею і кинули в протитанковий рив.

5

Село Ліопино було розташоване на березі річки Каспля <...>. Партизани контролювали правий берег річки, а територію лівого берега зайняла німецька армія. Солдати вермахту вдень найжджали в село, брали курей, свиней, овочі з городів. Я запам'ятала, що на погонах у солдатів і офіцерів були букви СС і СД. Вони особливо жорстко розправлялися з населенням: якщо за доносом зрадників отримували відомості, що родичі були пов'язані з партизанами – розстріл або повісять.

15

Нашу сім'ю виселили з хати (<...> всього 6 людей) в сарай, жили поруч з коровою і курми протягом майже 6 місяців, до хати пускали лише маму пекти хліб для німецького офіцера і для нас.

У вересні 1943 року молодь з навколишніх сіл почали вивозити до Німеччини на роботи. Офіцер німецької армії, який жив у нашій хаті, попередив моїх рідних про це, і ми всією сім'єю, зібравши децю з одягу та їжі, пішли в ліс. Вирили землянку і так-от жили більше місяця. В ході відступу німецькі війська почали спалювати села і знищувати худобу, яка лишалася, підривати мости через річки. Так згоріло і наше село, було 60 дворів, а коли ми повернулися з лісу, то знайшли одні згарища. Знову копали землянку, тепер вже на своєму городі, копали картоплю, що зберіглася в землі, було зарите в землю зерно: ось так і вижили.

25

За час окупації нашої території німецькими військами багато людей, мирних жителів нашого села, навколишніх сіл загинуло. Біля Суража (це близько 12 км від Ліопіно) розстріляли понад 1 000 людей. Були дорослі і діти різного віку: від найменших до підлітків. Звезли в поле, змусили вирити рив, поставили біля рову та розстріляли. Закопували всіх, навіть поранених. Як говорили, кілька днів звідти чувся стогін і земля колихалася. Тепер на цьому місці братська могила радянських солдатів, які загинули в роки війни, та єврейський цвинтар. А рив, де зариті розстріляні мирні жителі, так і залишився ровом порослим травою. Мої старші брати були призвані в армію після звільнення, воювали зовсім недовго і обидва загинули на території Білорусі.

35

Дуже складний час був і після війни: голод, холод, злидні, але ось якось залишилися живими. Я зараз живу зі своєю донькою, вона лікарка. Є і дорослий син, працює провізором. У мене 4 онуків і 4 правнуків. Живуть і в Білорусі, і в Росії, а найстарший онук проживає в США, штат Пенсільванія, працює в галузі інноваційних технологій. Діти і онуки дорослі, здобули вищу освіту, я ними дуже пишаюся.

40

Ще раз дякую вам за увагу до мене і пам'ять про всі жертви цієї страшної війни. Ви робите дуже важливу справу для того, щоб ці жахи більше ніколи не повторилися. Бажаю вам міцного здоров'я, здоров'я всім вашим рідним і близьким.

45

З повагою,

С. Зінаїда Василівна

Джерело 4

ЛИСТ ЖИТЕЛЯ СПАЛЕНОГО СЕЛА

С. Станіслав Петрович,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, Травень 2016 р.

Шановний голово правління організації «Контакты» Готтфріде Еберле!

1

Пише Вам С. Станіслав Петрович із Республіки Білорусь. Вашу адресу я дізнався у Степаниди Т. У листі до неї Ви просили білорусів, щоб ми надіслали спогади про Велику Вітчизняну війну. Це, на мою думку, хороший захід. <...>

5

А тепер розповім, що я пам'ятаю про війну. <...> Після раптового нападу Німеччини в червні 1941 року на СРСР, а, значить, і на Білорусь, незабаром почали організовувати партизанські загони, які вели боротьбу за звільнення Білорусі від німецьких загарбників. Найбільш патріотичні, грамотні і сміливі люди йшли в партизанські загони, які, як могли і вміли, вели боротьбу з німецькою владою, з поліцією. Звісно, партизани не могли легально існувати, тому вони ховалися у великих лісах, де будували собі землянки для життя. За продуктами вони приходили в прилеглі до лісу села. І мирним людям доводилося годувати партизанів.

10

Вже влітку 1942 року в нашу лісову місцевість навідувалися загони німців і поліції, перевіряли, хто пішов у партизани. Якщо виявляли партизанські сім'ї, то їх розстрілювали. Але ці жорсткі заходи позитивних результатів не дали. Партизанський рух ширився, боротьба партизанів посилювалася, приносила великий збиток німецькій владі. Партизани знищували поліцейські ділянки, вбивали німецьких старост сіл, руйнували залізничні мости, дороги і водокачки.

15

20

Тому влітку 1943 року німецьке командування вирішило знищити партизанів і села, що розташовувалися поблизу лісу, щоб позбавити партизанів продуктів харчування. Ми вже чули, що в Білорусі німці організували блокаду для партизанів.

І ось у жовтні 1943 року в наше село Павлюги ввечері приїхали німці і поліцаї на мотоциклах і возах. Ніч вони переночували в нашому селі. На ніч виставили свій патруль.

25

Наступного дня німці зібрали всіх жителів села в центрі. У селі було 29 дворів. Перед людьми поставили воза з кулеметом. Всі люди очманіли, страшно злякалися, деякі жінки не витримали і почали плакати, бо думали, що будуть всіх стріляти. А хотілося жити, а не вмирати.

30

Через деякий час німецький командир через перекладача сказав, що наше село знаходиться в партизанській зоні, тому його буде спалено, а всі жителі будуть відселені. Далі було сказано привести корів в одне місце в кінець села, призначали молодих людей і наказали гнати корів на залізничну станцію Воропаєво.

35

Далі німецький командир наказав запрягати коней у вози, взяти з собою одяг і продуктів харчування на кілька днів.

40

Мій батько захворів і помер ще 1942 року. Коня у нас не було. Тому я сів на воза свого дядька. Мама йшла переважно пішки. <...> У цей час ми вже бачили, як горять наші Павлюги, Борейки, Якимівці, Кевличі, Стаховські. Жінки плакали.

Увечері ми приїхали у Воропаєво. Розмістили нас у парку графа Пшездецького на площі, обгородженій колючим дротом. Ночували на возах діти і жінки, а чоловікам дозволили пасти коней біля озера.

Наступного дня вранці всіх зібрали в центрі площі, вишикували. Я стояв біля коней бо-соніж, бо не мав ніякого взуття. Жили бідно, без батька, з матір'ю.

50

Німці відібрали молодих і працездатних людей в один бік, а літніх, людей похилого віку і дітей в інший бік. Молодих людей повели на залізничну станцію, яка була поруч, повантажили в товарні вагони і відправили в бік Литви. Як ми зрозуміли пізніше, їх повезли на роботу до Німеччини. Куди відправили наших корів, я не знаю. Що сталося з нашими вівцями, курми і гусьми теж не знаю. <...>

Іншим людям сказали прямо і відкрито: «їдьте куди хочете». Від мого дядька рідного, сім'ю якого забрали до Німеччини, залишився кінь з возом. Так ми розбагатіли, нажили коня з возом, чому були дуже раді.

60

Я з матір'ю повернувся в село Кейзики недалеко від Воропаєво, де жив наш родич К. Федір, у якого було троє своїх дітей. Щоб прожити, я з матір'ю ходив по селу і просив про допомогу. У нас про це говорять так – «жабрував».

65

У 1944 році нашу місцевість звільнила Радянська Армія. Ми подякували своєму родичу К. Федору за прихисток і поїхали в своє село Павлюги. Там жили в землянці, яку побудував наш родич. Харчувалися картоплею, яку збирали на полі, насінням якоїсь трави. Потім збирали ягоди, гриби, восени з'явилися яблука, свої огірки, помідори, нова картопля, квасоля, боби. З'явилося зерно. Так ми вижили. <...>

70

У школу я пішов 1946 року. <...>

С. Станіслав Петрович

Джерело 5

ЛИСТ МЕШКАНКИ СПАЛЕНОГО СЕЛА

Д. Тетяна Федорівна,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, Травень 2016 р.

Шановний голово організації «Контакти» Готтфріде Еберле!

1

Звертається до Вас громадянка Республіки Білорусь Д. Тетяна Федорівна. <...>

Спершу, пане Готтфріде Еберле, хочу подякувати Вам за Вашу гуманну акцію і за бажан-
ня засудити нацизм А. Гітлера, його антилюдську політику і страшну війну, яку він нав'язав
багатьом народам Європи і яка, як показав час, була безглуздою, навіть для самої Німеччини, а
для інших країн – страшною трагедією. Я рада, що в Німеччині є такі німці, які розуміють суть
нацизму політики А. Гітлера і готові вибачитися перед іншими народами за свого співвітчизни-
ка, який приніс страшні страждання багатьом мільйонам людей, позбавив життя у моїй Біло-
русі кожную третю людину. І сьогодні, щоб жити в мирі і дружбі всім народам планети, потрібно
всім політикам світу зрозуміти незаперечну істину, що всі народи планети Земля мають право
на мирне і вільне життя.

10

Я за професією вчитель російської мови і літератури.

15

<...> моє село опинилося в прифронтовій смузі. Усіх молодих чоловіків свого часу забрали в
радянську армію, і ніхто не повернувся додому. На війні загинув і мій старший брат, а у сусідів 4
синів.

20

На окупованій території німці відчували себе господарями. Тому для зміцнення своїх
позицій на фронті змушували навіть жінок копати траншеї, а літніх чоловіків, яких через вік
не забрали в радянську армію, змушували випилювати ліс вздовж залізниці. І ось одного разу мій
батько зачепив дрів міни, що підклали партизани, стався вибух, батька сильно контузило. Три-
валий час він нічого не чув, а потім головні болі мучили його до кінця життя.

25

Жителі села дуже боялися німців, тому в лісі копали окопи-землянки і ховалися там. Що
таке окоп-землянка? Це яма в землі до 1,5–2 метрів. Стеля з дрібних колод, зверху замаскованих
мохом. Був один лаз. Сиділи і спали на ялинових гілках. Людей було стільки, скільки вміщувалося.

30

Люди жили напівголодні, без лазні, не міняли одяг, не вистачало води. Від бруду і скупче-
ності швидко розвивалася масова вошивість. Пригадую, одного разу на багатті зварили карто-
плю, замість солі застосовували добрива. Вийшла чорна піна. Всі їли таку картоплю і, здавалося,
смачніше неї нічого не було.

35

Наше село Риминка було велике, приблизно 150 дворів. <...> І ось одного разу німці з якоїсь причини спалили все село до останнього будинку. Спалені були і сусідні села. <...>

40

Зимувати нам було ніде, і ми рушили на схід в евакуацію. Возів було мало, бо не було коней. Малих дітей підвозили, а дорослі йшли пішки. Ночували просто неба. Одного разу ми розташувалися відпочити на лузі, де були копиці сіна. Поруч був ліс. Раптом з'явилися німецькі літаки, які скинули пляшки з горючою сумішшю. Пам'ятаю, що з'явилися багаття, горіли копиці сіна. Люди кинулися в ліс, а з літаків почали стріляти. У лісі виявилось болото. Я бігла зі старшою сестрою, але відстала і загубилася. Чужі люди мене знайшли, і передали батькові, який в цей час рятував чужих дітей. На щастя, ми залишилися живі. Літаки полетіли. Ми промоклі, змерзлі та голодні закопались в сіно і заснули.

45

Потім рухалися далі. Моя сім'я зупинилася під Кричово в селі Дяговичі. У будинку жила самотня господарка. Вона ділилася з нами всім, чим тільки могла. Нам, сестрі і мені, хотілося постійно їсти. Бувало, просимо у батьків їжі, а вони кажуть: «Заплющіть очі, ляжте і засніть, не будете хотіти їсти». <...>

50

Коли повернулися з евакуації в Риминку, не було де жити. Батько побудував землянку, а в ній – пічку із саморобної цегли. Місили глину і самі робили цеглу. Потім батько з дерева побудував невеликий будиночок, який згодом став сараєм. З часом батько побудував нормальний будинок.

55

А їсти не було нічого. Навесні і батьки, і ми, діти, перекопували колгоспне поле і шукали загублену мерзлу картоплю. Мили, знімали шкірку і пекли оладки. Тоді здавалося, що це найсмачніша їжа. Влітку збирали ягоди, гриби, щавель, з якого варили суп. Взуття не було, тому в холодний час ходили в лаптях і дорослі і діти. Лапті плели з молоді кори липи.

60

Як ми вижили, тепер розумом цього не зрозуміти. Напевно, тому що, будучи дітьми, не так, як дорослі, усвідомлювали і страх, і лихо, і горе, і холод, і голод. Ось таке у мене було дитинство. По суті, його у мене не було, як і у всіх моїх однолітків моєї Білорусі. <...>

65

З повагою до Вас,

Д. Тетяна Федорівна

Джерело 6

ЛИСТ ЖИТЕЛЯ СПАЛЕНОГО СЕЛА

Л. Анатолій Семенович,
архів КОНТАКТЕ-КОНТАКТЫ

Білорусь, Березень 2017 р.

Вітаю, шановний Еберхарде Радзувайт. Отримав від Вас допомогу і лист з проханням поділитися своїми спогадами про роки війни 1941–45 рр. Дуже Вам вдячний за те, що є ще люди, яким соромно за діяння фашизму, що були в ті роки при владі. 1

У вересні 1941 р. мені б виповнилося 7 років. Жили ми в невеликому селі великими сім'ями (батьки, діти, онуки). Дорослі працювали в колгоспі, орали, сіяли, збирали врожай, тримали худобу, жили в достатку. Були свої свята, збиралися, співали, танцювали. Все було розмірено, тихо, спокійно. І раптом слово «війна». Оглушило всіх це слово. Молодих чоловіків, хлопців призвали в армію, залишилися в селі жінки, діти та люди похилого віку. Стало тривожно тихо. 5

Потім через село пішли стада корів, свиней, овець. Йшли вони із заходу на схід. Було дуже страшно дивитися на цих тварин, вони були змучені, втомлені, у корів розпирало вим'я, вони ревіли, заходили у двори, жінки здоювали молоко прямо на землю і плакали. 10

Раптом хтось крикнув «Німець йде». Жителі почали збігатися, подивитися на нього. Йшов звичайний солдат у німецькій формі з ранцем за плечима. Звідки він йшов і куди ніхто не знає, мабуть відстав і заблукав. Побачивши, що народ збігається, він злякався, став задкувати до паркану спиною. Притиснувся і завмер. Люди постояли, подивилися – людина як людина, і розійшлися, а він потихеньку вийшов на залізницю і пішов по рейках. Теж, мабуть, переконався, що тут не якісь звірі, а звичайні люди. 15

Село наше невелике, навколо нього не було густих лісів, партизанів у нас не було, але поруч пролягала залізниця. Вона пов'язувала Вітебськ зі Смоленськом, Москвою. Німці охороняли цю гілку, був комендант, знав російську мову. <...> 20

Партизани були десь в околиці, подалі від нас. Партизанська війна вже йшла повним ходом, часто підривали склади. Каральні війська заходили в села і вимагали видати партизанів. Народ зганяли в сарай і вимагали спалити всіх. Ми залишилися живі завдяки коменданту. Він завжди ретельно розбирався, звідки йшли підричники, і рятував нас. Пам'ятаю один випадок, нас так само зачинили в сараї. І вже готові були підпалити, але комендант показав на сліди по росі, які вели не в нашу сторону <...>. Переконав, що ми не винні. Нас випустили з сараю, взяли одного жителя без руки (руку йому відірвало в мирний час молотаркою зерна), розстріляли його, а нас відпустили. Підриви були непоодинокі, кожен раз ми боялися карателів. Ось це були не люди, а звірі. 25

30

35

Хочеться згадати нормальних, людяних німців, яким ця війна була абсолютно не потрібна, як і нам. Пам'ятаю на вищі сидів охоронець Август. Він вже був літній чоловік, воював у першу світову війну, був у полоні, знав російську мову. Він частенько приходив у село, сидів зі старими в нашій хаті, пригощав їх куривом, а нас, дітей, – льодяниками. Бабуся пригощала його молоком. Потім, через якийсь час він прийшов і каже «Єфросиня (так звали бабусю) мені капут, мене на східний фронт». Бабуся заплакала, обійняла його за голову, поцілувала. Більше ми його не бачили. Потім охорону прибрали, розібрали залізницю і їздили як звичайною дорогою. 40

Пізніше ми опинилися на лінії бойових дій. У село увійшли німці, бойову техніку наставили у дворах, нас з хати вигнали (ми жили в закутку за пічкою), а німці в хаті. Ось тут вже почалися обстріли. Один снаряд влучив у нашу хату, розірвався на горищі. Яким дивом не постраждали ні німці, ні ми? Не знаю. 45

Перед одним з боїв, комендант обійшов всі двори і попередив всіх жителів села російською мовою. 50

Після звільнення ми повернулися додому, але там від села нічого не залишилося, жодного будинку. Життя почалося з землянок. Було холодно і голодно. Всіх мук не описати.

<...>

55

З повагою,

Л. Анатолій Семенович

60

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Ермаловіч, В. І. Беларусь у гады Другой сусветнай вайны (1939 – 1945 гг.) : кароткія нарысы / В. И. Ермалович. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – 260 с. : іл.

Указ Верховного главнокомандующего вермахта о военной подсудности в районе «Барбаросса» и об особых полномочиях войск // Федеральный архивный проект. Преступления нацистов и их пособников против мирного населения СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. URL: <http://victims.rusarchives.ru/ukaz-verkhovnogo-glavnokomanduyuschego-vermakhta-o-voennoy-podsudnosti-v-rayone-barbarossa-i-ob> (дата звернення: 02.11.2020)

Erlaß über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet «Barbarossa» und über besondere Maßnahmen der Truppe [Kriegsgerichtsbarkeitserlaß], 13. Mai 1941 // 100(0) Schlüsseldokumente zur deutschen Geschichte im 20. Jahrhundert. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0093_kgs&object=abstract&st=&l=de (дата звернення: 02.11.2020).

Листи жителів спалених сіл, які вижили

Г. Михалина Петрівна, лист, Білорусь, березень 2017 р., архів KONTAKTE-KONTAKTbI e.V.

С. Зінаїда Василівна, лист, Білорусь, квітень 2017 р., архів KONTAKTE-KONTAKTbI e.V.

С. Станіслав Петрович, лист, Білорусь, травень 2016 р., архів KONTAKTE-KONTAKTbI e.V.

Д. Тетяна Федорівна, лист, Білорусь, травень 2016 р., архів KONTAKTE-KONTAKTbI e.V.

Л. Анатолій Семенович, лист, Білорусь, березень 2017 р., архів KONTAKTE-KONTAKTbI e.V.